

Egy humanista arcai. Az Oláh Miklós-levelezés kritikai kiadásának tanulságai*

Kedves Kollégák!

Mielőtt belevágnék az előadásba, hadd tegyek egy rövid exkurzust. Kiss Józsefet életkoromból adódóan nem adatott meg ismernem, a szakmai munkásságának a tiszteletén túl azonban ez a díj nagyon sokat jelent nekem. Nem csupán azt jelenti, hogy a szakma elismeri a munkámat, hanem egyszersmind olyan kutatók sorába kerülök, akik nagy hatással voltak és vannak rám. Mindenekelőtt Labádi Gergő nevét kell kiemelnem, aki, amikor 3 éve gratuláltam neki, a maga szerény módján így köszönte meg a gratulációt: „Díjat egy ember szokott kapni, pedig a munkát egy csapat végzi.” – És milyen igaza volt. Oláh Miklós leveleinek kritikai kiadása sem egyemberes munka, nagyon sok segítséget kaptam szerkesztőtársaimtól, kollégáimtól, főnökömtől és a családomtól is, a kötetben található köszönetnyilvánítás a tanú rá, milyen sokat és milyen sokaktól. De hadd köszönjem meg ezen túl Tóth Gergelynek az inspiráló beszélgetéseket és most is a kedves szavait, illetve köszönöm a kuratórium tagjainak, Békés Enikőnek, Kelevéz Ágnesnek és Szilágyi Mártonnak és végül, de nem utolsósorban Kiss Anikónak és Kiss Péternek a támogatást.

Amikor Oláh Miklós, vagy ahogy ő hívta magát, latinosan: Nicolaus Olahus, az 1530-as évek végén úgy döntött, hogy önkéntes száműzetésének egyik leghívebb lenyomatát, tudniillik levelezését egy gyűjteménybe¹ összerendezi, már volt előtte példa erre a Magyar Királyság területén is, gondoljunk csak Zrednai (Vitéz) János vagy Váradi Péter leveleskönyveire. Csak amíg Vitéz latinsága még nehézkes, göcsörtös, ahogyan fordítója, Boronkai Iván mondta, „magát nagyon-nagyon nehezen megmunkálni engedő tölgyfanyelv”,² addig Oláh gyűjteménye már gördülékeny, jó humanista latinsággal megírt leveleket tartalmaz, amelyek szövegét szerzője alapos filológusként folyamatosan gondozta. Oláh filológusi tevékenysége azonban, úgynevezett

* Elhangzott a Kiss József-díjátadón, 2019. október 30-án a volt MTA-kutatóintézet, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében.

¹ Az *Epistulae familiares*, vagy ahogy magyarul hívjuk, a *Leveleskönyvet* Ipolyi Arnold rendezte először sajtó alá: *Oláh Miklós levelezése*, közli IPOLYI Arnold, Budapest, 1875. Jelenleg is készül az új, kritikai kiadás, melynek az első kötete a *Leveleskönyv* jelentős részét közreadja, ld. Nicolaus OLAHUS, *Epistulae Pars I 1523–1533*, ed. Emőke Rita SZILÁGYI, Budapest, reciti, 2018, (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, XIX/I).

² *Vitéz János levelei és politikai beszédei*, ford. BORONKAI Iván, Bp., Szépirodalmi, 1987 (Magyar Ritkaságok), 30.

*self-fashioning*jének lenyomatai és kapcsolati hálózatának jelentékeny része az új kritikai kiadás munkálatainak megkezdése előtt rejtve voltak az olvasók szeme elől. Előadásomban azt mutatom meg, milyen szerzői profil bontakozik ki a szemünk láttára, amelyet korábban nem ismerhettünk.

Na de miért nem ismerhettük eddig? – vetődik fel nyomban a kérdés. Ennek két okát kell megnevezni.

Egyrészt, maga a *Leveleskönyv* a mai ismereteink szerint szinte egyáltalán nem forgott közkézen, recepciója csak elvétve mutatható ki, akkor is csupán szűk körben, nevezetesen azok közt, akik közvetlenül hozzáfértek a kézirathoz.³ A gyűjteményről tudomásunk szerint nem készült másolat, nyomtatásra se szánták, így aztán tényleg csupán az Oláh- és Esterházy-család tagjai és familiárisai fértek hozzá a szövegéhez egészen az 1875-ös publikálásáig.

A másik ok, hogy miért maradt rejtve a kíváncsi szemek elől Oláh szerzői profilja, a sors iróniájának köszönhetően éppen a *Leveleskönyv* 1875-ös nyomtatásban való megjelenésében keresendő. Ipolyi Arnold, váradi püspök és az MTA tagja olyan impozáns tudományos életművet hagyott hátra, hogy amikor Hoppál Mihály összeállította életrajzát *A múlt magyar tudósai* című sorozatban,⁴ az Oláh-levelezést kifejejtette, de az anyag gazdagsága miatt ez valószínűleg csak az Oláh Miklós-kutatóknak tűnt fel. Pedig Ipolyi a 582 oldalas, monumentális levélgyűjteményt egy év alatt rendezte sajtó alá, ami önmagában óriási teljesítmény, így aztán az összes most következő kritikámat az előtte való tisztelgés hangsúlyozása után szabad csak felsorolnom.

Az esztergomi Prímási Levéltárban őrzik ma Ipolyi jegyzeteit, amelyeket a szövegkiadás során készített: a levelek tartalmát sokszor kivonatolta, fájdalom, hogy ezeket végül nem tette bele a kiadásába. De nemcsak a regeszták hiányoznak a mai olvasó számára Ipolyi kiadásából, hanem a kritikai apparátus és a jegyzetek is. Így aztán 1875 óta a magyar és külföldi humanizmuskutatók az Ipolyi-féle szövegkiadás révén egy olyan Oláh Miklós-profilra ismertek meg, amely valójában az Ipolyi által közreadott, mondhatni, az Ipolyi által megszerkesztett szöveg alapján konstituálódott.

³ Egészen konkrétan eddig egyetlen helyen sikerült kimutatni a hatását szövegszerzően: Istvánffy Miklós *Historiae* című munkájában minden jel szerint Oláh levelezését használta fel, mikor egy 1533-as követjárás részleteit mutatta be, ld. Nicolaus ISTUANFFIUS, *Historia regni Hungarici... Libris XV., Coloniae Agrippinae, 1724, 121. (Lib. XII)*, vö. OLAHUS, i. m., 449–463. Istvánffy Miklós *Historiájának* forrásai mai napig nem lettek feltárva kellő mélységükben, és minden bizonnyal a kritikai kiadás elkészültéig nem is fogjuk jobban megismerni forráshasználatát, csak apró adalékokat lehetséges felmutatni. Fontosabb mintáiról és forrásairól (mindenekelőtt Wolfgang Lazius, Szamosközy István, Oláh Miklós, Paolo Giovio) hosszabban értekezett Kerékgyártó Árpád, Fodor Henrik és Bóta Károly, illetve a legutóbbi időkben Nagy Gábor és Tóth Gergely. Sajnos azonban konkrét locusmegadás csak elvétve történik, így aztán – mondhatnánk – szerencsére maradt még feladat a későbbi kutatás számára. A 17. századtól 1875-ig egyelőre nem találtam nyomát a szöveg ismeretének. A *Leveleskönyv* egyetlen példányának a borítására egy 17. századi kéz írta rá: *protocollum literarum Nicolao Olahu ad diversos missarum*, vagyis e cím szerint levélírási segédkönyvként tekintettek rá.

⁴ HOPPÁL Mihály, *Ipolyi Arnold*, Bp., Akadémiai (A múlt magyar tudósai), 1980.

Ipolyi kiadásából nem derül ki, milyen javításokat végzett saját kezűleg a szerző, mit kívánt elfedni az olvasói szemek előtt, és mit akart utólagosan kihúzni vagy beleírni, azaz tulajdonképpen belehamisítani a misszilisek szövegébe. A személyek és földrajzi helyek azonosítása szintén sokat segített volna a kontextualizálásban, de ezek és az apparátus hiánya is betudható Ipolyi kora szövegkiadási standardjainak. És van még egy dolog, amit az Ipolyi-féle kiadás elfedett: hogy tudniillik az Oláh-levélváltásoknak csak egy részét adja közre a *Leveleskönyv*: nem tartalmazza sem az 1539 utáni leveleket, sem azokat, amelyek a gyűjtemény idején íródtak, ám Oláh valamiért nem tette bele a gyűjteménybe. Így aztán Ipolyi kiadása óta hamis biztonságérzetben nyúltak a kutatók Oláh levelezésének a kérdéséhez.

1. A kritikai apparátus dicsérete

Lássuk tehát, mit ad hozzá az eddigi Oláh-profilunkhoz, ha a leveleit kritikai apparátussal látjuk el. Az első példám a vesszőparipám: ez Oláh szerkesztői tevékenységét mutatja be. Oláh a *Leveleskönyvet* úgy állította össze, hogy a rendelkezésére álló missziliseket összemásoltatta három másolóval, negyediknek ő is beállt másolni pár levél erejéig, de leginkább azzal foglalatostkodott, hogy a másolatokat végigjavította saját kezűleg. Csakhogy olykor nem nyelvtani vagy másolási hibát javított, hanem stilizált, és sokszor cenzúrázott, vagy megtoldotta az eredeti szöveget egy-egy újabb mondattal. Hogy hogyan tüntette el a ráaggatott lutheránus jelzőt, arról már értekeztem korábban.⁵ Most egy újabb esetet mutatok be Oláh szerkesztői tevékenységére, az idézett szöveghely azonban már a *Leveleskönyv* utáni időszakból való, azaz egy olyan korpusz esetén, amelyet bizonyosan nem szánt publikálásra. Az Oláh családi levelezés egy igen nagy, szinte teljesen publikálatlan korpusz, elsősorban az 1550-es és 1560-as évek leveleiből. A gyűjtemény nagyrészt a családtagokkal és a familiárisokkal váltott leveleket tartalmazza, utóbbira egy jellemző példa Oláhnak Choron Jánoshoz írt egyik levele.⁶ Ez a két levél, amelyet most mutatok, ugyanaz, azaz ugyanannak a levélnek két különböző stációját adja közre: az első egy írnok által diktálás alapján vagy másolás útján lejegyzett szöveget tartalmaz, amelyet utána Oláh saját kezűleg szétjavított (ezeket látjuk lapszélen), majd ennek a letisztázott példánya a másik kézirat, amely még mindig nem az elküldött változat, azaz a misszilis. Azt látjuk tehát, hogy Oláh (ön)szerkesztői gyakorlata nem merült ki a publikálásra előkészített *Leveleskönyv* összeállításakor, hanem később is gyakran gondozta, csiszolta elküldendő leveleit.

⁵ Emőke Rita SZILÁGYI, *Editorial Procedures and Types of Censorships. On the Upcoming Critical Edition of Nicolaus Olahus' Correspondence* = *Nicolaus Olahus 450: Tagungsband der internationalen Konferenz zum 450. Todestag von Nicolaus Olahus*, hrsg. von Emőke Rita SZILÁGYI, Wien, 2019, 195–196.

⁶ Oláh Choronhoz írt levele (Pozsony, 1563. április 19.) két változatban maradt fent, ld. MNL OL, P 184, Oláh családi levéltár, I, 3, fol. 1 és fol. 3–4.

2. A jegyzetek és a kommentár dicsérete

A második példa azt illusztrálja, hogy milyen eszme- és politikatörténeti újdonságokkal szolgálhat, és miképpen módosíthatja vagy árnyalhatja az eddigi képünket Oláhról, amennyiben sikerül feltárni egyes levelezőtársak személyét, és ezt jegyzetek formájában közreadjuk. A *Leveleskönyv*ben szerepel két levél az 1530-as év végéről, amelyeket Oláh egy bizonyos Joannes Rofferiusnak írt.⁷ Mindkét levél azon út alatt íródott, amikor Regensburgból Kremsbe tartott a királyné udvara, és az év végi borongós időben már kissé veszélyesnek mutatkozott a vízi közlekedés, ám Oláh mégis ezt az utazási módot választotta. A levél hangneme arról árulkodik, hogy Oláh a címmel már korábban is kapcsolatban állt, nem kell mindent az alapoktól elmagyarázni. Kisebb kutakodás után kiderült, hogy a Joannes Rofferius név mögött a rochesteri püspököt találjuk, John Fishert, vagy ahogy a magyar szakirodalom hívja: Fisher Szent Jánost.⁸ A tudós főpap VIII. Henrik anyjának, Lady Margaretnek volt a gyóntatópapja, és teológiai fakultásokat alapított Oxfordban és Cambridge-ben, ahová szerette volna Erasmust is megnyerni oktatónak, sikertelenül. Fisher és Erasmus levélváltása azonban jól jelzi Fisher helyét a korszak humanistái közt. Fisher főpapként azzal szerzett magának hírnevet, hogy Luther egyik legkérlelhetlenebb ellenfeleként lépett fel beszédeiben, védve a katolikus hitet, illetve VIII. Henrik Aragóniai Katalintól való elválása során a királynő egyik védője volt, ennek következményeképpen lett kegyvesztett, és halt mártírhálált 1535-ben. Hogy a két főpap találkozott-e személyesen, azt egyelőre nem tudni, mindenesetre Fisher azonosításával egy közvetlenebb kapcsolatot találtunk Oláh és az angol királyi udvar közt, ahonnan Oláh – levelei tanúsága szerint – naprakész információkkal rendelkezett, így például rendre tájékoztatta levelezőpartnereit arról, hogy éppen hol tart az uralkodó válópere.⁹ Oláh minden bizonnyal nem véletlenül válogatta be gyűjteményébe ezt az amúgy két, nem túlságosan informatív levelet: a katolikus hit védelmezőjeként fellépő Fishert mint barátot megjeleníteni, hasonló motiváció indokolja, mint az első példában röviden említett cenzúrát (tudniillik a lutheránus jelző kiiktatását): Oláh hite és kitartása a katolikus egyház mellett rendületlen.

⁷ Ep. 123. és ep. 124., ld. OLAHUS, i.m., 186–187.

⁸ Fisher életéhez és műveihez ld. James K. McCONICA, *John Fisher = Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, ed. by Peter G. BIETENHOLZ, University of Toronto, Toronto – Buffalo – London, Vol. 2., 1986, 36–39.

⁹ Ld. pl. Oláh Miklós Sceppernek, 1533. május 1. OLAHUS, i.m., 475: „Regem Angliae repudiata Catharina regina nuptias iam suas solemniter peregisse cum matrona Anna, quam tenerrime multos annos deperibat scio te audivisse, quae, ut dicitur, ad festum Georgii coronari debuit. Titulus reginae Catharinae verus mutatus est, nominatur per totam Angliam vidua principis illius, cui prius erat, ut scis, despondata.” – Értesüléseit szerezhetette Giovanni Antonio da Burgiótól is, aki 1531 óta volt követ az angol királyi udvarban.

3. A teljesség dicsérete

A harmadik, egyben utolsó példa segítségével egy olyan levélcsoportra hívom fel a figyelmet, amely eddig kiadatlan lévén egyáltalán nem vagy csak elvétve került a kutatás fókuszába, és amelyekben Oláh mint családfő vagy mint barát jelenik meg, aki végre őszintén, kendőzetlenül fogalmazhat. A családi levelek közt van egy levél, amelyet Oláh unokaöccsének, Oláhcsászár Miklósnak írt. Bár a levelet Szelestei Nagy László kiadta 1994-ben, de ez a szöveggözlés szinte visszhangtalan maradt, és apparátus híján a levél modalitása is másként hat. Oláh ugyanis így ír:¹⁰ „Mihály presbiternek, a káplánunknak szüksége van néhány könyvre, hogy a prédikációihoz felhasználhassa azokat. Megbízlak azzal, hogy a néhai csanádi püspök könyveiből, melyek Lakompakban vannak, hármat vagy négyet adj át neki, de azzal a feltétellel, hogy ő saját kezű írást ad arról, hogy azokat időben visszaadja. Másként ne cselekedj.”¹¹ Majd utóiratként megjegyzi: „Írd fel a könyvek címét, hogy amikor vissza akarod kérni őket, tudd, melyek voltak.”¹² Szelestei Nagy szöveggözlésén nem látszik, de a már eleve bizalmas hangnemű levelet Oláh egy írnoka jegyezte le, az utóiratot azonban már saját kezűleg biggyesztette a levél végére. Nem tudjuk, hogy az utóirat csak arról szól-e, hogy Oláhnak később jutott eszébe a címek feljegyzése, vagy személyesebb témának gondolta, hogy unokaöccse nem fog emlékezni a kölcsönadott kötetek címére, mindenesetre nyilvánvaló, hogy itt egy bensőségebb hangnemet találunk, mint a *Leveleskönyv*-beli levelekben. A *Leveleskönyvhöz* képest szintén sokkal személyesebb hangnemet üt meg Nádasdy Tamással váltott leveleiben is, de még Nádasdy feleségével, Kanizsai Orsolyával és házi orvosukkal, Szegedi Körös Gáspárral is. Mikor nagy várakozások után a nádornak végre megszületett a fia, a későbbi fekete bégként elhíresült Nádasdy Ferenc, Oláh mindenekelőtt az orvosuknak írt gratuláló levelet, mivel tudta, hogy a gyermekáldás elsősorban az ő érdeme.¹³

Összefoglalásképpen: nem állítom, hogy az a kép, amelyet az új kritikai kiadás révén sikerül feltárni és megjeleníteni, az egy az egyben megfeleltethető lesz annak a képnek, amely a valóságot jelentette 450 éve, sőt azt gondolom, naivítás volna azt hinni,

¹⁰ MNL OL, P 184, Oláh családi levéltár, II, 1, fol. 63. Kiadta: SZELESTEI NAGY László, *Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről*, Magyar Könyvszemle, 110(1994), 1. sz., 67.

¹¹ „Quum Michael ille Praesbiter, Capellanus noster, opus habeat, libris aliquibus, quibus in suis Concionibus utatur. Committimus tibi, ut ex illis Libris Reverendi quondam Episcopi Chyanadiensis, qui in Lachompach sunt, tres, vel quattor illi concedas, ea tamen condicione, ut Ipse Chyrographul suum, ut pote: illos, iterum in tempore restituere debeat, dare teneatur. Secus non facturus. Datum Viennae. 16a Septembris Anno Domini MDLIX.”

¹² „Librorum nomina annotes: ut quum rehabere uoles, scias qui fuerint.” Köszönöm szépen Kármán Gábor és Szabó András Péter észrevételét, hogy tudniillik a „secus non facturus” záróformula ez idő tájt már fejedelmi levelezések záróformulája.

¹³ Oláh levele Szegedi Körös Gáspárhoz 1555. október 7-én kelt, ld. MNL OL, E 185, 24 274. (Archivum familiae Nádasdy.)

hogy ez valamikor is sikerülhet. Reményeim szerint azonban a kritikai apparátussal és a jegyzetekkel ellátott új kritikai kiadás révén közelebb kerülünk ahhoz, hogy minél teljesebb és valósabb képet kapjunk szerzőnkről. És mivel senki se tévedhetetlen, a könnyebb ellenőrizhetőség miatt (gondolok itt elsősorban az apparátusra, de másodszorban a kiadás online változatára, ahol hamarosan az általam kiadott textus mellett láthatók lesznek a kéziratok fotói is) hamarabb derüljenek ki az esetleges tévedések, hogy a kiadás online változatában javításra kerülhessenek.

Köszönöm szépen a figyelmet!